

Педагогическо списание на
Великотърновския университет
„Св. св. Кирил и Методий“

ПЕДАГОГИЧЕСКИ
АЛМАНАХ

Брой 1, 2025

DOI: 10.54664/THLQ8427

ОБРАЗОВАНИЕ И ИЗКУСТВО – ИСТОРИЧЕСКИ АСПЕКТИ

ART EDUCATION – HISTORICAL ASPECTS

ЗАРАЖДАНЕ НА ИДЕЯТА ЗА ВКЛЮЧВАНЕ НА ИЗКУСТВАТА В ОБЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ – ПРЕЗ XVI И XVII ВЕК

Марина Теофилова¹

THE ORIGIN OF THE IDEA TO INCLUDING ARTS IN EDUCATION – SINCE THE 16TH AND 17TH CENTURIES

Marina Teofilova

Abstract: Those who are born at the end of the 16th century was aware that they were the builders of a radically different era, the era of the New Times, the era of Enlightenment. That is why the Renaissance is identified with the hope for the spiritual revival of man, through the rediscovery of the arts, science and culture. The article examines the opposition of the New times to Medieval values and the affirmation of the humanistic idea of man in a completely new light as a historical person who has free will and the right to choose. The idea of art education originated at the very dawn of Humanism and can be found, even if only in its infancy, in some of the texts of one of the most prominent authors of the era - Jan Amos Comenius.

Keywords: Renaissance, Humanism, Enlightenment, education, school, art education.

ВЪВЕДЕНИЕ

„Ян Амос Коменски. Моравия. На 60 години, 1652 г.
Който е в изгнание, в служба на своя Бог,
И чието учение, живот и благочестие
го направиха известен по целия свят,
а сам той направи света свой дом“¹
(Венцеслас Холар)

Родените в края на XVI в. съзнават, че са строители на една коренно различна епоха, епоха на Новото време, наречена епоха на Разума. Това самочувствие е подхранвано от съзнанието за из-

¹ Марина Теофилова – Доцент, доктор, преподавател в Катедра „Изкуствознание и художествено образование“, Факултет по изобразително изкуство, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“. m.teofilova@ts.uni-vt.bg

меренията на настъпващите необратими обществено-политически, религиозни и културни промени, противопоставящи новите ценности на хуманизма срещу схоластичното кредо на отмиращото Средновековие. Ето защо Ренесансът се отъждествява с надеждата за духовно възраждане на човека, чрез преоткриване на изкуствата, науката и културата. Религиозното влечение към просвета прераснало във всеобщ глад за знание, в копнеж по всичко, което може да разшири хоризонта и да предложи нова храна за въображението и на чувствата (Дворжак 1997: 211). Противопоставяйки се на средновековната ценностна система, която възприема човека единствено като Божие творение, представителите на Хуманизма представят човека в напълно нова светлина като историческа личност, която има свободна воля и право на избор. За първи път в историята, Ренесансът поставя човека и човешкия дух във фокуса на цялата вселена. Идеята за антропоцентризма е самата същевина на Хуманизма, обществено-философско движение, виждащо в човека, в неговата свободна воля и съзидателна природа най-висшата ценност и мерило за всички обществени институции.

Като проява на духа, Хуманизмът отправя поглед към забравените културни постижения на Античността в областта на философията, изкуствата и науката. В това не бива да се вижда носталгия към забравените класическите ценности, а по-скоро едно завръщане към началото, към извора на човешкия дух, към зората на човешката култура. Обръщането към миналото, в светлината на съществуващата приемственост между Средновековие и Ренесанс, не означава непременно завръщане към Създателя, а по-скоро е поглед назад, към произхода на човека, към преосмислянето на дохристиянските философски идеи. Това завръщане към корените отхвърля мистиката на теологията, за да отвоюва от затъмнението на религиозните заблуди, значимостта на човешкия дух.

Разпространето на идеите на Ренесанса и Хуманизма, тяхното влияние върху културата на почти всички европейски народи, дължи своя размах на две съществени събития, без които този културен връх би останал изолирано явление: Първото от тях е възраждането на латинския език като универсален език, с който си служат духовните и научни кръгове. Второто – изобретяването на печатната преса през 1455 г. от Йохан Гутенберг. Първата отпечатана книга е Библията (42 страници) от гр. Майнц, тя бележи началото на истинска революция в разпространението на знанието в Европа и света.

Посредством машината на Гутенберг печатната книга става достъпна за всеки. Благодарение на арабската технология за добиване на хартия, тя лесно се тиражира и е евтина. „Обществото насърчава грамотността и образованието, което съдейства за търсене на книги“. (Найденев 2022: 187). Ето защо печатната книга бързо измества старите ръчно изработени и скъпо струващи книги, достъпни само за определен елитарен кръг читатели. Всяко ново откритие, всяка теория и идея в областта на социалните и обществените науки, теологията, политиката и изкуството достига непосредствено до своя читател, надскачайки кръгозора и културните граници на отделните националности и региони.

До края на XVI в. се откриват над 250 печатници в цяла Европа и се издават огромен брой книги. Латинският език и печатната книга бързо сродяват различните европейски движения в едно културно цяло, а знанието става общодостъпно. През XV и до края на XVI в. новото мислене и ренесансовият дух проникват в изкуството, науката и философията на цяла Европа.

Методология

Опит за поставяне на трудовете на Ян Амос Коменски в исторически контекст

Сред имената на Галилей, Джордано Бруно, Декарт, Рембранд, с които назоваваме върховете на човешкия дух на границата на новото време, е и името на бащата на съвременната педагогика – Ян Амос Коменски.

Ил. 1. Венцеслас Холар. Портрет на Ян Амос Коменски. Офорт. 1652 г.

Ян Амос Коменски е роден на 28 март 1592 г. в моравското село Нивнице, днешна Чехия. Следва в гимназията на Херборн, Хесе, днешна Германия (1611–1613) и в университета на Хайделберг (1613–1614). По време на следването си Коменски има възможност да следи докладите от университетите в Йена и Гисен, от които научава за образователните реформи на Волфганг (Ратихий) Ратке (1571–1635) (Comenius 1657: 3).

Ратке посочва необходимостта от педагогически познания като условие за по-щастлив живот за всеки човек. Процесът на познание според него преминава през два етапа: възприемане на обекти и явления от външния свят и психическа обработката на тези явления. Обучението трябва да се опира на индукцията и опита. Ето защо той горещо подкрепя фонетичния метод на преподаване на граматиката на майчин език. Напълно в духа на Хуманизма той вижда училището като средище на знанието, достъпно за всички и държи основното образование да се преподава на майчин език. Сенсуализмът, в смисъл на гносеологическо прозрение, определя характера на дидактически принципи, разработени и прилагани от Ратке: **природосъобразност** – обучението е длъжно да се съобразява с естествения ход на природата, а не да го нарушава; **последователност** – погрешно е да се изучават едновременно разнородни по сложност и несъвместими по съдържание предмети; **повторение** – добре е често да се използва повторението; в обучението никога не бива да се използва принуда; **достъпност** – учениците заучават само това, което е разбираемо за тях. Реформите на Ратке, свързани с чуждоезиковото обучение, често определяни като исторически парадокс, оказват силно влияние върху възгледите на Коменски за образованието (Thome 1984: 1112).

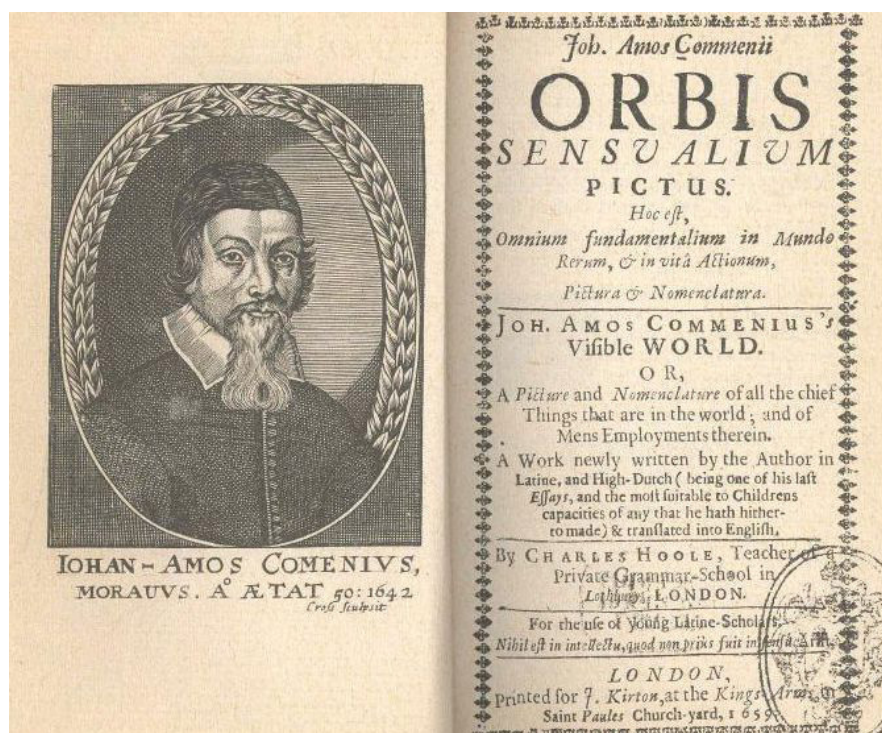
През 1614 г. Коменски става директор на училището в Пршеров (*Přerov*). По това време започва неговата изследователска и публицистична дейност. Основното педагогическо съчинение, на което Ян Амос Коменски посвещава повече от десетилетие усилена работа, е „Велика дидактика“ (*Didactica magna*). С произведението си, замислено като отразяващо националните особености, Коменски се надява да вдъхнови културното възраждане на своята разединена родина. За първи път трудът му се отпечатва в Лешно през 1632 г. под заглавието „Чешка дидактика“. През 1635 г. той започва да превежда труда си на латински език, който по това време е международно

признат език, на който пишат всички теолози, философи и учени. При превеждането той изоставя цели текстове и размисли, които пряко засягат особеностите и тогавашните проблеми и несгоди на чешкия народ и се насочва към общочовешки проблеми и постановки, формулира по-точно и по-пълно основните понятия, разглежда образованието и възпитанието като еманация на духа.

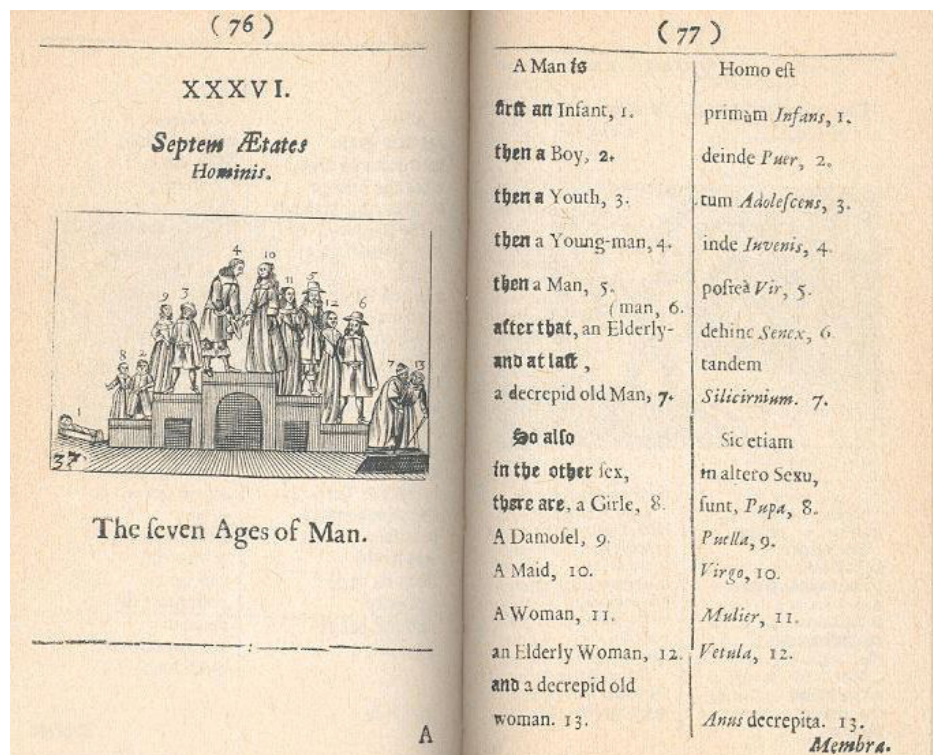
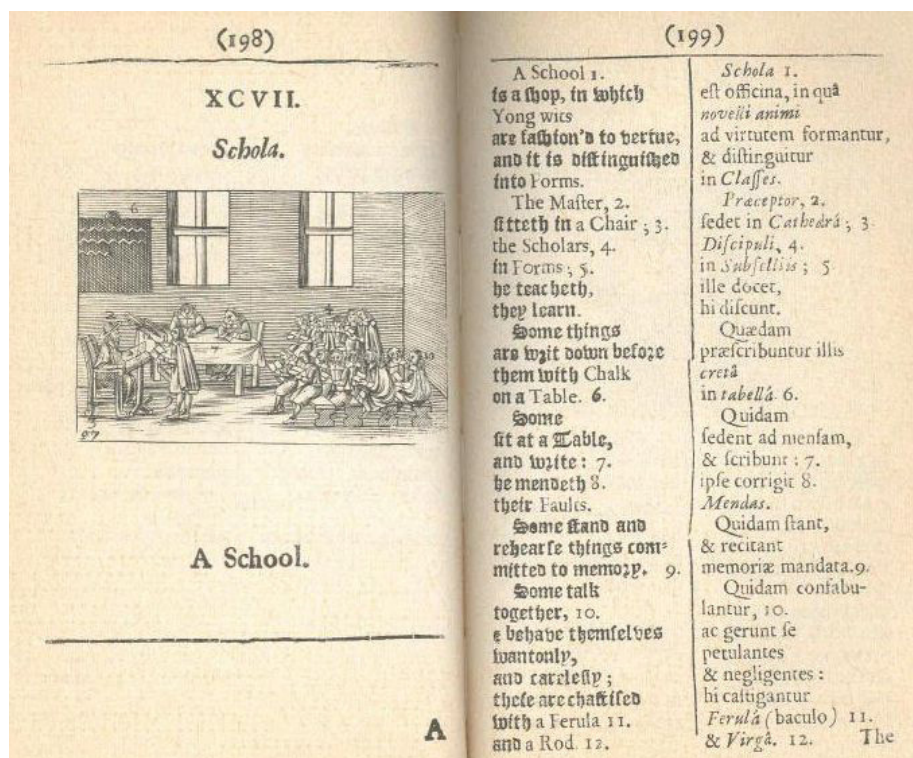
Написаната на латински език и изцяло преработена „*Didactica magna*“, която представя „универсално изкуство да се обучават всички на всичко...“ (Comenius 1967: 70) е отпечатана през 1657 в Амстердам. В окончателния си вид трудът съдържа 33 глави и представлява първата цялостно формулирана и разработена педагогическа система. Във *Велика дидактика* Коменски разглежда общочовешки проблеми от теорията на обучението и възпитанието, психологията на образованието, структурата и организацията на училището.

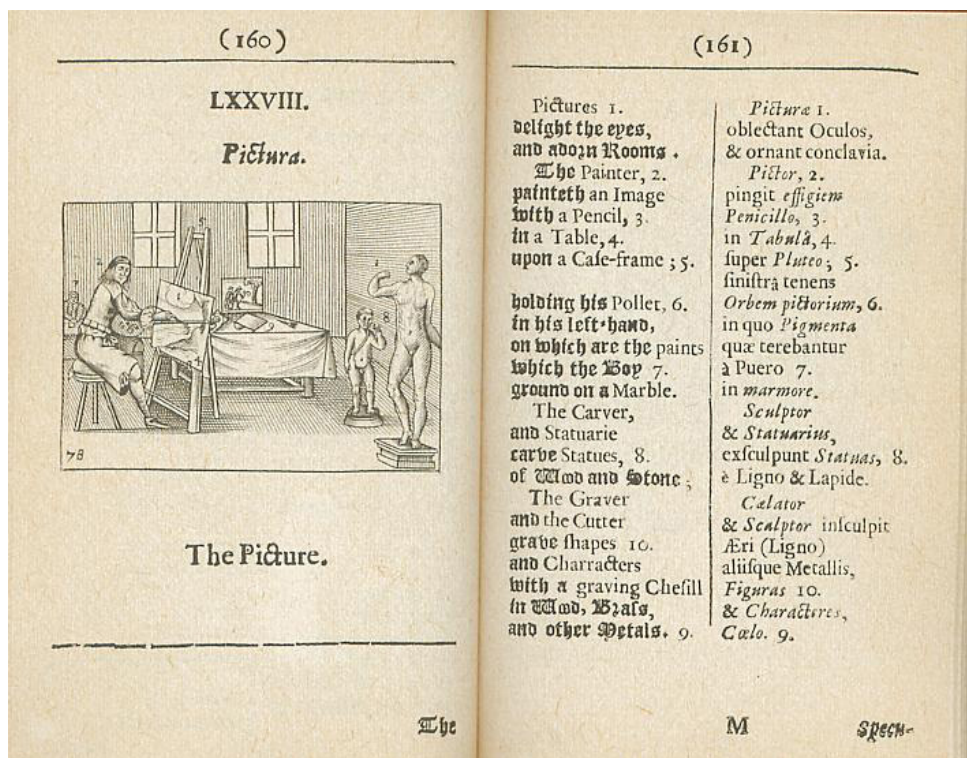
Опитът му като учител и дълбокото познаване на детската природа стоят в основата на създаването на първия в историята илюстриран учебник за деца „Видимия свят в картини“ (*Orbis Sensualium Pictus*), който излиза през 1658 г. Учебникът е замислен като помагало, което улеснява децата в усвояването на задължителния по това време латински език. За разработването му Коменски се опира на опита си от учебника по латински, който издава през 1631 г. със заглавие „Отворена врата на езиците“. Илюстрациите, включени в учебника са надписани както на латински, така и на родния език на децата, който се явява ключ за по-бързото преодоляване на трудностите, които всяко дете изпитва при срещата с непознат език (Ил. 2–5). Сътрудничеството между автор, илюстратор и издател довело до единство, разчетено чрез писмо и образ да проникне в общото духовно съзнание на широките маси (Дворжак 1997: 212). Заради голямата си популярност и необичайния по онова време подход към ученето на латински *Orbis Sensualium Pictus* била преведена на английски през 1659 г.

За времето на своя бурен и плодотворен живот Коменски издава над 150 книги, повечето от които с философско и теологично съдържание. Сред тях се открояват „Майчино училище“ (Informatorium Maternum Eller Moder-Schola), „Амфитеатър на всички неща“ (Amphiheatrum universitatis rerum), „Отворена врата на езиците“ (Janua linguarum reserata), „Основи на граматиката“ (Fundamenta Grammaticae), „Латинска граматика“ (Grammatica Latina) и др. Пропит от философските размисли и духа на пансофизма е романът „Лабиринтът на света и раят на сърцето“ (The Labyrinth of the World and the Paradise of the Heart).

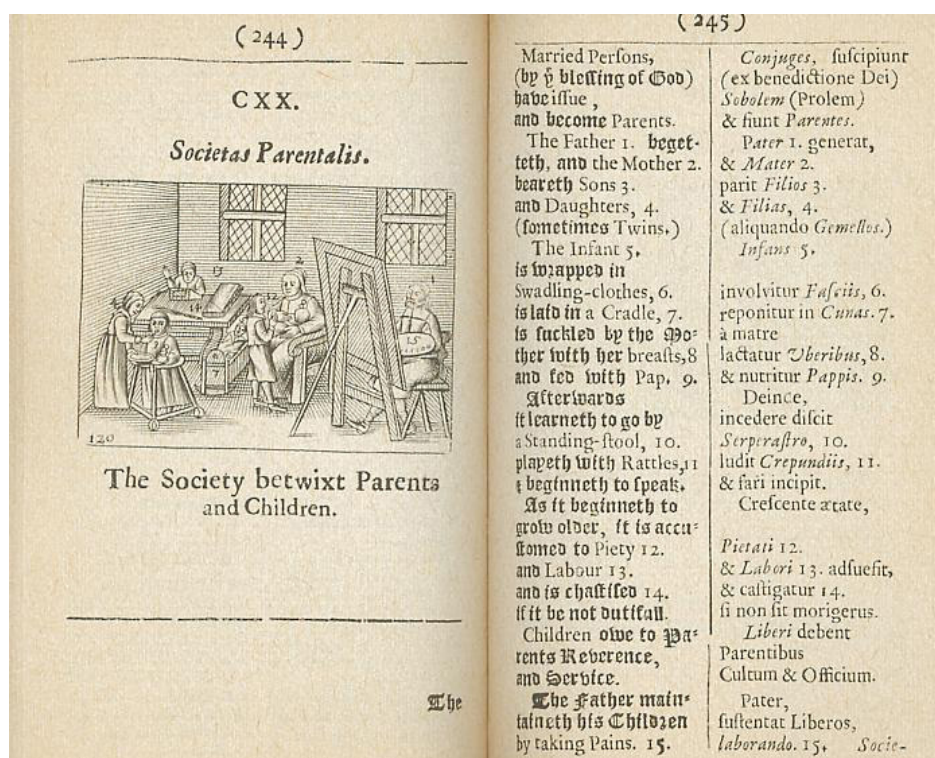

Ил. 2. Фронтиспис на *Orbis Sensualium Pictus*, Лондон, 1659

Ил. 3. Иллюстрация от *Orbis Sensualium Pictus*, представяща седемте възрасти на човека. Лондон, 1659Ил. 4. Иллюстрация от *Orbis Sensualium Pictus*, представяща училището, Лондон, 1659

Ил. 5. Илюстрация от *Orbis Sensualium Pictus*, представляща изобразителните изкуства – живопис и скулптура, Лондон, 1659

Ил. 6. Страница от *Orbis Sensualium Pictus*, представляща членовете на семейството, Лондон, 1659

Идеите на Коменски за обучение, което продължава през целия живот и е достъпно за всички са революционни, далеч надхвърлят измеренията на епохата и границите на Европа. Ето защо

той е единодушно е признат за родоначалник на съвременната педагогика. Трудовете му имат мащабен и енциклопедичен характер, в тях познатото от Средновековието нравоучение е възродено и въздигнато до наука за нравите, вярата и езика, като триединство на духовните сили. Ето защо, ако търсим решение от съвременна гледна точка на противоречията в класно-урочната система, на първо място трябва да извлечем непреходното знание за образованието и възпитанието, вложено във Велика Дидактика:

– Коменски пише: „Човекът е най-висшето и съвършено създание. Като творение на Бог, човек живее три живота – растителен, животински и разумен. Именно към разумния живот човек трябва да се стреми чрез добродетел, характер и вяра в Бога. Разграничава три степени на достигане на Бога – себепознание, самоконтрол и стремеж към достигане на Бога“ (Comenius 1967: 25).

– За да се развие, човек трябва да използва оръдията на човешката душа – сетивата. Човешкият разум е вместилище на мислите и е пластичен като восък – може да придобие всяка форма и е в състояние да се преобразува. Всяко възприятие се отпечатва в съзнанието и този отпечатък е траен, въпреки нетрайността и отдалечаването на обекта, който го е породил. Ето защо Коменски препоръчва сетивният опит пред сляпото заучаване на текстове (Comenius 1967: 196).

– Човекът е подлежащо на развитие същество и само по пътя на възпитанието и образованието може да стане истински човек. Ето защо възпитанието трябва да започне от най-ранна възраст и да продължи през целия живот, като грижите и възпитанието на децата са основна задача на всеки родител (Comenius 1967: 52–57).

– Задачите на възпитанието са да развие в единство ум и сърце (нрави), ръката (уменията) и воля (желания и изкушения).

На „Изкуството“, напълно във високия дух на Хуманизма, Коменски посвещава отделна глава, наречена „Метода на изкуствата“. Като под метод на изкуствата, той има предвид всички области от човешкото познание, които разбиранията на късния Ренесанс са определяли с понятието „изкуство“: на първо място това са музиката, танца, риториката и литература. На изобразителното изкуство Коменски възлага развитието на ловкостта на ръката и уменията да се вае. В идеята, модела, инструментите и материала, той вижда изобразителното средство за имитация на действителността. Препоръчва наблюдението и практическите упражнения като методи с изключителна полза за развитието на всеки ученик. Коменски пише: „Нищо друго само практиката създава художника“ (Comenius 1967: 202).

Перфектното преподаването на изкуство се основава на синтез и анализ. Като акцентът пада върху развитието на сетивата. Синтетичните упражнения би трябвало да са съобразени с възрастта на всеки ученик и поднесени последователно от лесното към трудното. Корекциите трябва да бъдат правени навреме, подобно на начина, по който детето се учи да ходи: щом проходи, то не се нуждае от ръцете, които са го подкрепяли, но тяхната полза остава (Comenius 1967: 201).

Резултати

В историята на образованието и възпитанието, въвеждането на художественото образование е дълъг и сложен процес. Началото (формални елементи) на художествено образование, можем да открием в следните препоръки на Коменски относно ползата от преподаването на изкуствата:

I. „Теорията – казва Вивес² – е лесна и кратка, но от нея няма ползва освен удовлетворението от знанието. Практиката, от друга страна, е трудна, но допринася огромна полза“. Тъй като това е така, ние трябва усърдно да търсим метод, чрез който на младите може лесно да се предложи практическо приложение на природните сили, който трябва да бъдат намерен в областта на изкуството. Живописът, за разлика от другите изкуства „притежава „нагледност“ и „достоверност“, затова тя изпълнява и научни задачи по опознаване на света (Анчева 2001: 9).

II. Изкуството предимно изисква три неща: (1) модел или идея, тоест, външна форма, която художникът наблюдава, след което се опитва да я имитира (2) материал, от който новата форма е да бъде отпечатана (3) инструменти, с помощта на които се осъществява работата.

III. Когато инструментите, материалите и модела са налице, то още три неща са необходими преди да се пристъпи към изучаването на изкуството: (1) правилното използване на материалите,

(2) умело напътстване; (3) честа практика. Така да се каже, ученикът трябва да се научи кога и как да използва своите материали, той трябва да получава напътствия за използването им, за да не допуска грешки, или да бъде коригиран, когато допусне грешка, грешките трябва да бъдат коригирани, докато ученикът не започне да работи правилно и бързо.

IV. По отношение на тези точки, трябва да бъдат съблюдавани следните единадесет канона: шест, свързани с използването на материалите; три при напътстването и два от практиката.

V. Какво трябва да се прави, трябва да се научи от практиката. Майсторите не задържат развитието на своите чираци с теории, а още в началото им поставят практически задачи за изпълнение; по този начин те се научават да създават чрез коване, да ваят от дърво чрез дърворезба, да рисуват чрез живописата, и да танцуват чрез танца. В училище следователно, нека ученикът се научи да пише чрез писане, да говори като говори, да пее чрез пеене, и да прави заключения по пътя на разсъждения. По този начин училищата ще станат работилници жужащи от работа и учениците, чиито усилия се окажат успешни ще изпитат истинността на поговорката: Ние моделираме себе си докато придаваме форма на глината (Comenius 1967: 194–202).

Напълно в духа на Хуманизма Коменски вярвал, че знанието, духовността и емоционалното развитие на човек са неделими. Идеите на Коменски за развитието на човешката личност, за това жените също да имат възможност за официално образование (една твърде радикална идея за XVII век), проправили път за всички следващи промени в образованието, които имат свой отзвук и значение и в съвременните образователни системи. Неговото схващане за важността на сетивата и за естеството на учебния процес, за обучение основано на принципите на играта, остават ключови моменти за образователните теории и до днес.

Дискусия

Възможна ли е била срещата на Коменски и Рембранд?

Спекулациите за възможната среща на Ян Амос Коменски с Рембранд ван Рейн датират от средата на миналия век. Тази теза особено настойчиво се поддържа от чехския изкуствовед Ернст ван де Ветеринг (Ernst van de Wetering). Според него Коменски се запознава с Рембранд ван Рейн в Амстердам, където преминават последните години от живота му. (Wetering 1991: 90–105). И въпреки, че за това познание, можем да съдим само по косвени сведения, изследователите на творчеството и живота на Рембранд смятат, че той е бил запознат с религиозните движения от епохата и твърде вероятно е да е бил под влиянието на техните реформаторски идеи, които е споделял в изкуството си (James 2004: 114).

Можем да си позволим предположението, че такава среща е вероятна, доколкото през 1661 г. Коменски и Рембранд живеят на една и съща улица в един от кварталите на Амстердам – Вестермаркт (*Westermarkt*) на Принсенграхт (*Prinsengracht*). Нещо повече, около 1660 г. Рембранд рисува портретите на Маргарет³ и Якоб ван Трип⁴, покровители на Коменски. Очевидно знаменитият портретист Рембранд и Коменски, дълбоко уважаван като един от най-великите мислители и философи на своето време, са се движели в едни и същи кръгове. Ето защо е голяма вероятността те да са се срещали, да са споделяли мисли и идеи (Perlove, Silver 2009: 351).

Представителна за отношението на Коменски към човека на изкуството е страница, илюстрираща „Взаимоотношенията между деца и родители“ (*“The society betwixt Parents and Children”*) в неговия учебник „Видимият свят в картини“ (*Orbis Sensualium Pictus*). На страница 244 от учебника алегоричният образ на семейството е представен в идилична ежедневна сцена, главно действащо лице в която е бащата. Той е изобразен на преден план, седнал зад триножник с палитра в ръка да наблюдава и живописва радостта в дома си. Очевидно това не е обикновено семейство, а семейството на художник. Именно образът на твореца като създател и пазител на духовността в семейството е избран от Ян Коменски като най-представителен образ за глава на семейството – Отец (*Pater I, Generat*). (Commenii 1659 CXX/ 244) (Ил. 7).

Около 1664/1665 г. Рембранд рисува картината „Портрет на старец“ или „Старият равин“ (Ил. 8), която поради очевидното сходство в чертите, става повод за спекулации от страна на

редица изследователи на творчеството на Рембранд като възможен портрет на Ян Амос Коменски⁵. (Wetering 1991: 90–105).

Ил. 7. Рембранд. Портрет на старец, 1664/1665

На картината старецът е изобразен със скръстени ръце, озарен от вътрешна светлина и потънал в мрака на мислите си. Подобно на повечето от портретите на старци и скитници, които Рембранд рисува в този период, и тук сме изправени пред алегория на човешкото страдание. Алегория, внушаваща мъчителното вглеждане на художника в себе си, в самотата на спомена за отминалото време. Сякаш в лицето на стареца, разпилял живота си в скитане, Рембранд рисува собственото си душевно състояние. Светлите удари на четката върху платното придават оживление на глъхнещия колорит. От картината струи оглушителна тишина. Чертите и състоянието на стареца са в пълно съзвучие с образите на разсилни, бездомници и страдалци, в чиито съдби Рембранд вписва дихотомията на своето минало и настояще. Тук авторът „сякаш е извършил пречистващ духовен ритуал, преди да встъпи в творчески диалог със своето произведение.“ (Русева-Стефанова 2014: 191). Ето защо сме склонни да приемем картината по-скоро като типологично изследване, отколкото като конкретен портрет на дадено лице.

Прилика разбира се може да се открие, доколкото днес ние познаваме чертите на Коменски, благодарение на множеството портрети, рисувани от негови съвременници. Сред тях е портретът, рисуван от Юрген Овенс (Jürgen Ovens), ученик на Рембранд, носещ патриотичното заглавие⁶: „Ян Амос Коменски (Коменски) (1592–1670) чешки хуманист и педагог. Изгонен като пастор на Моравското или Бохемското братство, който се установява в Амстердам през 1656 г.“ (Ил.8).

Ил. 8. Юрген Овенс. Портрет на Я.А. Коменски, 1656 г.

Заклучение

В писмо до брат си холандският художник Самуел ван Хогстратен (1627–1678), ученик на Рембранд, споделя възторжено думите на своя учител: „Трябва да умееш да приложиш всичко, което знаеш, да се мъчиш да разбереш всичко, с което се занимаваш. А всичко това най-добре ще научиш в родината. Упражнявай се в това, както в основното училище, за да можеш по-късно във висшето да бъдеш способен да възприемеш по-висши възгледи. Учи се преди всичко да следваш богатата природа и да пресъздаваш това, което срещнеш в нея. Небето, земята, морето, животните, хората – добри и лоши – всичко това е предмет на нашите упражнения. Равнините, хълмовете, потоците и дърветата представляват достатъчно работа за художника. Градове, площади, църкви и хиляди природни богатства ни зоват и казват: ела, ти, който жадуваш за знания, съзерцавай и твори! В Отечеството си ще срещнеш толкова неща, скъпи на сърцето ти, мили и достойни, че, вкусил веднъж от тях, ще решиш, че животът е твърде кратък, за да пресъздадеш правилно всичко това, защото дори от най-мерзките неща човек може да се научи да прилага основните правила, които ще се окажат твърде полезни при най-възвишените“ (Валицки 1969: 31).

Дали Коменски и Рембранд са се срещнали? Вероятно не, но със сигурност не са се „разминали“, доколкото и двамата са вярвали в „човека“, в силата на изкуството, на словото и на духа. И двамата в творчеството си подчертават важността на образователните и културни практики за развитието на личността и обществото: Рембранд чрез своето творчество и Коменски чрез своите философски и педагогически идеи насочват вниманието върху социалната отговорност и моралните качества, които се изграждат и възпитават чрез изкуствата в процеса на образование.

За нас тази среща е символичен жалон на времето, отразяващ осъзнаването на изкуството като важен фактор за хармоничното развитие на детската личност и утвърждаването му като една от задължителните общообразователни дисциплини в училище. Осъзнаване, което през XVII век е още в своя зародиш, но което в началото на XX век се възражда в идеята за възпитание чрез изкуство, намерила своя заслужен резонанс в съвременната концепцията за STEAM образование. Включването на изкуствата към съществуващия диапазон от тематични предмети напълно в духа на Просвещението предоставя на учащите се универсален и всеобхватен метод за разбиране на света в неговата цялост.

БЕЛЕЖКИ

¹ Скрипт върху портрет на Ян Амос Коменски (Ил.1), рисуван през 1652 г. в Англия от известния бохемски офортист Венцеслас Холар (Wenceslas Hollar), University of Toronto Wenceslas Hollar Digital Collection https://collections.library.utoronto.ca/view/hollar:Hollar_k_1270

² **Хуан Луис Вивес** (*Joan Lluís Vives*) – испански философ, хуманист и педагог. Един от големите хуманисти на XVI в. Вивес въстава срещу схоластичното учение на Средновековието. В основата на всяко знание той вижда не мистичното познание за невидимото, а прякото наблюдение и експеримента. Тези негови възгледи оказват влияние в много отношения върху философията на Франсис Бейкън. С труда си „За душата и живота“ (1538 г.) Вивес внася нов елемент в психологията и педагогиката, като поставя основите на научното разбиране на емоциите, паметта и езика. Сред многото педагогически идеи на Вивес, които заслужават специално внимание, са трактатите, посветени на възпитанието на децата и образованието на жените. Той разбира училището като място за взаимно обучение и възпитание на хора от различни възрасти и пол. Силно влияние върху идеите и възгледите на Вивес оказва философията на Аристотел. Ето защо основният въпрос във философската система на Вивес е не има ли душа, а какви са нейните проявления. Трудовете на Вивес, в които разглежда въпроса за асоциирането на идеи и естеството на паметта, повлияват възгледите на Ян Амос Коменски за образованието. – *Бел.а.*

³ Rembrandt van Rijn. Portrait of Margaretha de Geer, Wife of Jacob Trip. 1661. The National Gallery, London

⁴ Rembrandt van Rijn. Portrait of Jacob Trip. 1660. The National Gallery, London

⁵ Картината, днес притежание на галерия Уфици, Флоренция, е представена на официалния сайт на галерията със следната анотация: „*Портрет на старец (Старият равин). Подписан и датиран през 1665 г., този портрет е създаден към края на плодотворната художествена кариера на Рембранд, голяма част от която е посветена на портретната живопис. Всъщност именно като портретист Рембранд става известен през 30-те години на 16 век в Амстердам, където живее дълго време в еврейския квартал и често избира съседи и познати за модели на своите картини. Лицето на стареца в портрета е разпознато като това на равин, предполага се, че портретът може да се свърже с действителна личност - Раби Хахам Саул Леви Мортейра, но документите все още не потвърждават тази хипотеза.* <https://www.uffizi.it/en/artworks/portrait-of-an-old-man-the-old-rabbi>

⁶ Catalogus der schilderijen, miniaturen, pastels, omlijste tekeningen, enz. in het Rijksmuseum te Amsterdam (1909) <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/object/Portrait-of-Jan-Amos-Comenius--a0fd2c3be578ec360aadac312b864d12>

ЛИТЕРАТУРА

Анчева, А. (2001). *Леонардо да Винчи. Живописата като наука.* Фабер.// **Ancheva, A. (2001).** *Leonardo da Vinci. Zhivopista kato nauka.* Faber.

Валицки, М. (1969). *Рембранд през погледа на свои съвременници.* София.// **Valitski, M. (1969).** *Rembrandt prez pogleda na svoi savremennitsi.* Sofia.

Дворжак, М. (1997). *Историята на изкуството като история на духа.* София.// **Dvorzhak, M. (1997).** *Istoriyata na izkustvoto kato istoriya na duha.* Sofia.

Найденев, Хр. (2022). Мецотинто-ефектът на полутона. *Сп. Визуални изследвания, Брой 2/2022. VII „Св.св. Кирил и Методий“*, с. 185–188.// **Naydenov, Hr. (2022).** Metsotinto-efektat na polutona. *Sp. Vizualni izsledvaniya, Broj 2/2022. VI „Sv.sv. Kiril i Metodiy“*, с. 185–188.

Русева-Стефанова, С. (2014). Неосъщественият монументални проекти на Никола Терзиев-Желязото - РУ „Ангел Кънчев“, *Научни трудове, том 53, серия 6.3, Русе 2014г.*, с. 191–195. // **Ruseva-Stefanova, S. (2014).** Neosashtestvenite monumentalni proekti na Nikola Terziev-Zhelyazoto – RU „Angel Kanchev“, *Nauchni trudove, tom 53, seriya 6.3, Ruse 2014g.*, с. 191–195.

Commenii, J. A. (1659). *ORBIS Sensualium Pictus.* By Charles Hoole, Teacher of a Private Grammar School in London.

Comenius, J. A. (1657). *Opera didacticae omnia*, vol. 1, Amsterdam.

Comenius, J. A. (1967). *The Great Didactic (Didactica Magna).* Translated into English and edited with biographical, historical and critical introductions by M.W. Keatinge. NY: Russell & Russell.

James, B. (2004). *Rembrandt: The Painter's Drama*. Issue of Fidelio, vol. 13, № 1–2, spring–summer 2004. pp. 114–118.

Perlove, Shelley, Larry Silver (2009). *Rembrandt's Faith: Church and Temple in the Dutch Golden Age*. The Pennsylvania State University press

Thome, J. O., T. C. Collocott (1984). *Chambers Biographical Dictionary*. Cambridge University Press

Wetering, Van de Wetering, E. (1991). *The invisible Rembrandt: the Results of technical and scientific Examination*, in Christopher Brown, Jan Kelch & Pieter van Thiel, Rembrandt, New Haven; London.